

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Researches About The Turks All Around The World

ISSN: 0255-0644

2016 / 224

EYLÜL - EKİM

SEPTEMBER - OCTOBER

BESİÛS el-MELİK VE SAKĀLİBE'NİN HİRİSTİYAN OLMASI (Basileus Symeon ve Tuna Bulgaryası'nın Hıristiyanlaşması)

Yrd. Doç. Dr. Erman ŞAN*

Öz

İbn Rüste'nin el-A'lâku'n-nefise adlı eseri, Ortaçağların en önemli esirlerinden Harûn b. Yahyâ'nın Askalan'da esir edilmesiyle başlayan ve Roma'da nihayetlenen seyahatini de içermektedir. Fakat Harûn b. Yahyâ'nın seyahati münasebetiyle kendisinden aktarılan haberlerin çoğunlukla zaman ve mekân unsurlarından yoksun olması, araştırmacıların bu çok değerli seyahatname-den tam manasıyla istifade edebilmelerini de engellemiştir. Zaman ve mekân unsurlarından yoksun böyle bir haberde Harûn b. Yahyâ, Thessaloniki'den sonra karşılaştığı Sakâlîbe'nin Besiûs el-Melik (يسوس الملك) diye tanımladığı bir hükümdar döneminde Hristiyan olduklarını ifade eder. Harûn b. Yahyâ'nın hem Besiûs el-Melik hem de Sakâlîbe demekle tam olarak kimleri kastettiğinin çok belirgin olmaması da 19. yüzyılın sonlarından itibaren sürmekte olan ilmî münakaşalara sebep olmuştur. Araştırmacılar şimdiye değin Besiûs el-Melik için Tuna Bulgar Hanı Bogoris/Boris ve Bizans İmparatoru I. Basileios isimleri üzerinde durmuş olmalarına rağmen aslında Besiûs el-Melik, 913 yılında 'basileus' unvanını alarak kullanmaya başlayan Tuna Bulgar Çarı Symeon idi. Besiûs el-Melik yani Tuna Bulgar Çarı Symeon döneminde Hristiyan olan Sakâlîbe'yle kastedilen de sanılanın aksine sadece Slavlar değil Tuna Bulgar Hanlığı'nın tüm tebaasıydı. Söz konusu Hristiyanlaşmayla resmen yeni bir dinin kabulünden ziyade Symeon'un ülkesini yoğun bir biçimde Hıristiyanlaştırma çabalarına ve bundan netice almış olmasına üstükapalı bir göndermeydi.

Anahtar kelimeler: *İbn Rüste, el-A'lâku'n-nefise, Harûn b. Yahyâ, Besiûs el-Melik, Tuna Bulgar Çarı Symeon, Sakâlîbe, Tuna Bulgar Hanlığı, Bizans İmparatorluğu.*

* Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı.

Basiūs al-Malik and the Christianization of the Sakāliba
(*Basileus Symeon and the Christianization of Danubian Bulgaria*)

Abstract

Ibn Rusta's work al-A'lāk al-nafisa contains the captivity of Hārūn b. Yahyā in 'Askalān, who was one of the most important captives of the Middle Ages, and his voyage that ended in Rome. However, the lack of time and space elements in the reports that Hārūn b. Yahyā received on the occasion of his voyage, prevented scholars from benefiting this highly valuable travel narrative. In a report like this, which lacks time and space elements, Hārūn b. Yahyā relates that Sakāliba he had met after Thessaloniki had been converted to Christianity in the times of the monarch Basiūs al-Malik (يسوس الملك). Since it is not clear whom Hārūn b. Yahyā referred by both Basiūs al-Malik and Sakāliba, the problem was discussed in scholarly discussions that was started from the ends of 19th century. Scholars hitherto stressed that Basiūs al-Malik could be Khan Bogoris/Boris of the Danubian Bulgars and Byzantine Emperor Basil I, although in fact Basiūs al-Malik was Tzar Simeon of the Danubian Bulgars, who used the title "Basileus" in 913. The people that were referred by the term Sakāliba, were not only Slavs whom converted to Christianity in the time of Tzar Simeon of the Danubian Bulgars, but all the subjects of the Danubian Bulgar Khanate. The Christianization process that were referred was not an embrace of a new religion, but a tacit reference to Simeon's intensive efforts to Christianize his land and his achieving results.

Keywords: *Ibn Rusta, Kitāb al-A'lāk al-nafisa, Hārūn b. Yahyā, Basiūs al-Malik, Symeon of Bulgaria, Sakāliba, The Danubian Bulgar Khanate, The Byzantine Empire.*

Giriş

Ortaçağların en önemli esirlerinden Hārūn b. Yahyā,¹ miladî X. yüzyıl başında Bizans İmparatorluğu'nun başkenti Konstantinopolis aktarmalı olarak Roma şehrine kadar süren çok önemli bir seyahat gerçekleştirmişti. Hārūn b. Yahyā'nın seyahati esnasında gördüklerine, güzergâhı üzerindeki bölgelerin coğrafi özelliklerine ve yakın tarihlerine dair haberler diğer Müslüman coğrafyacıları tarafından da kullanılmış olmasına rağmen,² en detaylı ve derli toplu hâli Ortaçağ İslâm tarih ve coğrafya literatürünün en önemli temsilcilerinden

¹ Hārūn b. Yahyā için bkz. İgnatiy Yulianoviç Kraçkovskiy, *İzbrannyye Soçineniya, Tom. IV: Arabskaya Geografičeskaya Literatura*, Moskva - Leningrad 1957, s. 132-133. Hārūn b. Yahyā üzerine yapılan çalışmaların bir listesi içinse bkz. Alexander A. Vasiliev, "Harun-ibn-Yahya and his Description of Constantinople", *Seminarium Kondakovianum*, V (1932), s. 153.

² Burada belirtmek gerekir ki Hārūn b. Yahyā kaynaklı bilgileri aktaran sadece İbn Rüste değildir. Mes'ûdi (ö. 345/956), *Hudūdü'l-'âlem*'in (372/982-983) bilinmeyen yazarı, Gerdizi (ö. 443-444/1052'den sonra), Ebû Ubeyd el-Bekri (ö. 487/1094) ve Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvîni (ö. 682/1283) gibi diğer Ortaçağ Müslüman coğrafyacıları da ondan doğrudan veya dolaylı haberler aktarmışlardır. Bu konuya dair bkz. Vladimir F. Minorsky, *Hudūd al-'âlam, The Regions of the World*, London 1937, s. 320, 468; Dimitri E. Mişin, *Sakāliba (Slavyane) v İslamskom Mire v Ranneye Srednevekovye*, Moskva 2002, s. 28-29; Erman Şan, "Ortaçağ İslâm Kaynaklarında Tuna Bulgarları İçin Kullanılmış Olan Etnonimler (Kronolojik Bir Değerlendirme)", *Bellefen*, LXXIX/284, (2015), s. 60-62.

İbn Rüste'nin (ö. IV/X. yüzyılın ilk yarısı) *el-A'lâku'n-nefise*³ isimli eserinde bulunmaktadır.⁴

el-A'lâku'n-nefise'de hikâye edildiği üzere Hârûn b. Yahyâ, Filistin sahil-lerindeki Askalân'da⁵ esir edilerek önce deniz yoluyla Attaleia/Antalya'ya (<Antâliyye/أنطاكية) sonrasında da kara yoluyla İkonion/Konya (<Nikiye/نقية) ve Ankyra/Ankara (<Senkare/سنقرة) üzerinden Konstantinopolis/İstanbul'a (<Kustantîniyye/قسطنطينية) götürülmüş ve aktardığı bilgiler dikkate alındığında buradaki zoraki ikametini müteakip Balkanlar üzerinden Thessaloniki/Selânik (<Selûkiye/سلوقية) ve Venetia/Venedik (<el-Bundikîs/البندقية) gibi şehirlere de uğrayarak nihayetinde Roma'ya (<er-Rûmiyye/الرومية) kadar varmıştır.⁶ Bizim Hârûn b. Yahyâ'nın söz konusu seyahatinin odaklanacağımız kısmı Thessaloniki'den sonrasındır ve bu kısımda *Sakâlîbe*'nin Hristiyan olmalarına dair çok kısa fakat miladî IX.-X. yüzyıllar Balkanlar ve Bizans tarihiyle ilgili önemli ayrıntıları haiz değerli bir pasaj vardır.

Hârûn b. Yahyâ, Konstantinopolis'ten ayrıldıktan sonra uğradığı Thessaloniki'den (<Selûkiye/سلوقية) deniz kıyısını takiben üç menzil⁷ sonra ismini zikretmediği bir şehire varıldığını belirtir.⁸ Pasajın devamında Hârûn b. Yahyâ, ismini zikretmediği bu şehirden sonra *Sakâlîbe* arasından bir aylık yolculukla varıldığını belirttiği *Belâtîs* (بلاتيس) isimindeki başka bir şehirden daha bahseder. Hârûn b. Yahyâ'nın yolculuğunun tam da Thessaloniki ve *Belâtîs* şehirleri arasındaki bu bir aylık yolculuk mesafesindeki kısmındayken bölgenin sakinleri olarak sunduğu *Sakâlîbe*'ye dair olan ve İbn Rüste tarafından aktarılan çok önemli pasaj şöyledir:⁹

³ İbn Rüste ve eseri *el-A'lâku'n-nefise* hakkında toplu bibliyografya için genel mahiyetteki şu çalışmalara bakılabilir: Kravkovskiy, *Arabskaya Geograficheskaya Literatura*, s. 159-160; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 2016², s. 142; Sayyid Maqbul Ahmad, "İbn Rüste", *DİA*, XX, 253-254; Murat Ağar, *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar -Doğuşu Gelişimi ve Temsilcileri-*, İstanbul 2002, s. 277-290; Clifford Edmund Bosworth, "Ebn Rosta", *Elr*, VIII, 48-49.

⁴ *el-A'lâku'n-nefise*'deki bu kısım Hârûn b. Yahyâ'nın esir edilişiyile başlar ve onun ağzından Roma şehrinin betimlenmesiyle sona erer. Bkz. İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, ed. Michael Jan de Goeje, *Lugduni Batavorum* 1892, s. 119-132; thk. Halil el-Mansûr, Beyrut 1998, s. 109-119.

⁵ Askalân için bkz. Mustafa Fayda, "Askalân", *DİA*, III, 487-488.

⁶ Hârûn b. Yahyâ'dan nakledilen kısımda Roma şehrinden sonrası hakkında bir bilgi bulunmaz. Hârûn b. Yahyâ'nın güzergâhındaki adını verdiğimiz şehirlerin tespitine dair tartışmalar ve sonuçları için genel olarak bkz. Josef Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge: Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts* (ca. 840-940), Leipzig 1903, s. 206, 208-214, 237-260; Vasiliev, "Harun-ibn-Yahya and his Description of Constantinople", s. 154, 162; Minorsky, *Hudûd al-'âlam, The Regions of the World*, s. 423-424.

⁷ Menzili kaba bir tarifle bir günlük yolculuk veya bir günlük yolculuk sonrasında varılacak konaklamaya müsait mevki olarak tanımlayabiliriz. Bkz. Nikita Elisséeff, "Manzil (In the Central and Western Islamic Lands)", *EF*, VI, 454-455; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001², s. VII-VIII.

⁸ Michael Jan de Goeje, İbn Rüste neşrinde ismi zikredilmeyen şehrin Kitros (Κίτρος) olabileceğini belirtmiştir. Bkz. İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, ed. Michael Jan de Goeje, s. 127, dn. h. Kitros için bkz. Alexander. P. Kazhdan, "Kitros", *ODB*, II, 1131-1132. Alexander A. Vasiliev ise, tarifi Kitros'tan ziyade biraz daha güneydeki Demetrias'a (Δημητριάς) uyduğunu düşüncesindedir. Bkz. "Harun-ibn-Yahya and his Description of Constantinople", s. 162, dn. 72. Demetrias için bkz. Timothy E. Gregory, "Demetrias", *ODB*, I, 603-604.

⁹ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, ed. Michael Jan de Goeje, s. 127; thk. Halil el-Mansûr, s. 115-116.

"...Ve onlar [Sakālibe/صقالبة] Hristiyanlardır. Onlar [Sakālibe] Besiūs¹⁰ el-Melik (يسوس الملك) devrinde Hristiyan olmuşlardır ve onlar [Sakālibe] günümüzde [de] Hristiyanlık dini üzeredirler."

Konu hakkında değerlendirmede bulunan araştırmacıların neredeyse tamamına göre burada bahsedilen *Sakālibe* kesinlikle Slavlara işaret etmekteydi. Araştırmacıların görüş ayrılığına düştükleri hususlarsa, rivayette geçen *Besiūs el-Melik*'in Slavlara ait bir yönetici olup olmadığı; eğer öyleydiyse hangi Slavların¹¹ yöneticisi olduğu ve son olarak da bunun Slavların bir yöneticisine değil de Bizans imparatorlarından veya Tuna Bulgar hanlarından birine mi işaret ettiğiydi.

Hārūn b. Yahyā'dan nakledilen cümlelerin sentaks itibarıyla bu derece birbirinden farklı yorumlarda bulunmaya olanak sağlayan bir yapıda olduklarını baştan kabul etmeliyiz. Yani Hārūn b. Yahyā'nın pasajındaki *Besiūs el-Melik*'in Hristiyan olmuş *Sakālibe*'nin mi yoksa o dönemdeki başka bir devletin mi yöneticisi olduğu tam olarak anlaşılamadığından her türlü yoruma açıktır. Yine Hārūn b. Yahyā'dan aktarılan haberlerin tamamında kronolojik açıdan da çok dakik tariflerin yapılmamış olması, muhteva hakkında da aynı yorumlarda bulunmayı mümkün kılar.

Besiūs el-Melik'in kim olduğu ve *Sakālibe*'nin hangi halka işaret ettiği konusunda ilk fikir beyan eden araştırmacılar olan Arist Aristoviç Kunik ve Baron Viktor Romanoviç Rosen, aşağıda da göreceğimiz Ebū Ubeyd el-Bekrî'deki paralel bilgi ve pasajdan yola çıkarak mevzubahis *Besiūs el-Melik*'in ilk Hristiyan Tuna Bulgar Hanı Bogoris/Boris (852-889) ve rivayette Hristiyan oldukları belirtilen *Sakālibe*'nin de Tuna Bulgarları olduğunu düşünmüşlerdi.¹² Yani onlara göre Hārūn b. Yahyā kendi seyahatinden aşağı yukarı yarım asır önce gerçekleşmiş bir durumdan bahsediyordu. Alexander A. Vasiliev'in bildirdiğine göre, Michael Jan de Goeje de bir süre bu fikre iştirak etmiş olma-

¹⁰ Konu hakkında fikir beyan eden araştırmacılar, metnin bu kısmında geçen يسوس ibaresini -okumaya yardımcı olacak hareketler de olmadığı için- kararsız kalarak *Bsūs*, *B-sūs* vb. şekillerde transkribe etmişlerdir. Aşağıda göreceğimiz gibi hemen hemen aynı pasaj Ebū Ubeyd el-Bekrî'nin (ö. 487/1094) *el-Mesālik ve'l-memālik* isimli coğrafya eserinde de bulunur. Bu eserin muhakkiki Cemāl Tulbe'nin *Besilūs* (بسيلوس) şeklinde verdiği kelime Arist Aristoviç Kunik ve Baron Viktor Romanoviç Rosen tahkikinde يسوس şeklinde verilerek Rusça transkripsiyonu Бсѹс (*Bsūs*) olarak sunulur. Bununla birlikte verdikleri notta Michael Jan de Goeje'nin, el yazmasındaki şekli Бсѹс/*Bcaŭc* (*Bslūs*) olarak okumuş olduğunu da bildirirler. Bkz. Ebū Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesālik ve'l-memālik*, I, thk. Cemāl Tulbe, Beyrut 2003, s. 255; Arist A. Kunik - Baron V. R. Rosen, *İzvestiya al-Bekrî i Drugih Autorov o Rusi i Slavlyanah*, I, Sankt Peterburg 1878, s. 38, 52. Yani İbn Rüste'nin metninde geçen يسوس kelimesini, Ebū Ubeyd el-Bekrî'nin aynı pasajında kullandığı kelimeden yola çıkarak, bizim yaptığımız gibi *Besiūs* şeklinde okumak çok daha doğrudur.

¹¹ *Povest Vremennih Let'e* de hikâye edildiği gibi o dönem Slavları çok geniş bir coğrafyada meskün idiler. *Povest Vremennih Let'e* Slavların dağılımına dair bkz. *Letopis Nestora*, ed. I. Glazunova, Sankt Peterburg 1903, s. 1-2; *Letopis po ĭpatskomu Spisku*, ed. Arheografičeskoy Kommissii, Sankt Peterburg 1871, s. 3-4; *The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text*, ed. ve İng. çev. Samuel H. Cross - Olgerd P. Sherbowitz-Wetzor, Cambridge 1953, s. 52-53; Muallâ Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara 2007, s. 79. Modern tarihçilikteyse Slavlar, o dönemlerde sakini oldukları coğrafyalara nazaran Doğu Slavları, Batı Slavları ve Güney Slavları olarak üç genel grup altında değerlendirilmektedirler. Bunların ele aldığımız dönem dâhilindeki dağılımları için bkz. George Vernadsky, *Political and Diplomatic History of Russia*, Boston 1936, s. 35.

¹² Kunik - Rosen, *İzvestiya al-Bekrî i Drugih Autorov o Rusi i Slavlyanah*, I, 83-85.

sına rağmen İbn Rüste neşrinde bundan vazgeçmişti.¹³ Friedrich Westberg ise burada bahsedilen *Besiüs el-Melik*'in Tuna Bulgarlarının yöneticisi olduğuna dair bir göndermenin bulunmadığını belirterek onun Boris değil de Bizans İmparatoru I. Basileios (867-886) olduğu neticesine varmıştır. Pasajdaki *Sakâlîbe*'ninse Makedonya Slavları olduğu düşüncesindedir.¹⁴ Yine Josef Marquart da bunların Güney Sırları olduğunu ve bahsedilen hükümdarın da Bizans İmparatoru I. Basileios olduğunu duyurmuştur.¹⁵ Nihayetinde 20. yüzyıl başlarından itibaren konu hakkında fikir beyan etmiş araştırmacıların neredeyse tamamına göre de buradaki *Sakâlîbe*, Tuna Bulgarlarına değil İslâm kaynaklarında çoğunlukla tesadüf edildiği üzere Slavlara işaret etmekteydi. Yine bu tarihten itibaren *Besiüs el-Melik*'in de I. Basileios olduğu fikri oldukça taraftar toplamış Vladimir F. Minorsky,¹⁶ Alexander A. Vasiliev,¹⁷ George Ostrogorsky¹⁸ ve Dimitri E. Mişin¹⁹ gibi çok değerli araştırmacılar da bu fikre iştirak etmişlerdir.

Besiüs el-Melik

Hârûn b. Yahyâ'dan nakille İbn Rüste'nin aktardığı ve tercümesini verdiğimiz pasajı değerlendirmeye İbn Rüste'ye de atıf yaparak konuya dair aktardığı bilgilerin yanı sıra bazı yorumlarda da bulunan önemli Müslüman coğrafyacılarından Ebû Ubeyd el-Bekrî'yle (ö. 487/1094) başlayabiliriz. İbn Rüste'nin aktardıklarına paralel söz konusu pasaj Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin *el-Mesâlik ve'l-memâlik*²⁰ isimli coğrafyasında İbrâhim b. Ya'kûb el-Turtûşî el-İsrâ'îli'den nakille bulunmaktadır. Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin kaynağı konumundaki İbrâhim b. Ya'kûb el-Turtûşî, 354/965 yılı civarında çıktığı seyahatle Avrupa'nın büyük kısmını dolaşmıştı.²¹ Maalesef onun da eseri günümüze ulaşmamakla birlikte eserinden bazı pasajlar Müslüman coğrafyacıları tarafından aktarıl-

¹³ Vasiliev, "Harun-ibn-Yahya and his Description of Constantinople", s. 150.

¹⁴ Friedrich Westberg, *Kommentarij na Zapisku İbragima İbn-Yakuba o Slavjanah*, Sankt Peterburg 1903, s. 41-42.

¹⁵ Marquart, *Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge*, s. 207, 242-243.

¹⁶ Vladimir F. Minorsky'ye göre bunlar *Hudûd al-'âlem*'de anılan Hristiyan *Sakâlîbe* yani Sırlar ve Hırvatlar idiler. Bkz. *Hudûd al-'âlam*, *The Regions of the World*, s. 423-424.

¹⁷ Alexander A. Vasiliev, yalnızca *Sakâlîbe*'nin Güney Sırları olduğu fikrine karşı çıkmıştır. Bkz. "Harun-ibn-Yahya and his Description of Constantinople", s. 151.

¹⁸ George Ostrogorsky, "Zum Reisebericht des Harun-Ibn-Jahja", *Seminarium Kondakovianum*, V (1932), s. 255. Hem Marquart'ın kitabının ilgili kısımlarından hem de Ostrogorsky'nin bu çok değerli makalesinden saygıdeğer ağabeyim Doç. Dr. Ferit Baz'ın şahsına yaptığı tercüme sayesinde faydalanabildim. Kendisine bu vesileyle şükranlarımı sunarım.

¹⁹ Mişin, *Sakaliba (Slavyane) v İslamskom Mire v Ranneye Srednevekovye*, s. 28.

²⁰ Ebû Ubeyd el-Bekrî ve çalışması hakkında bkz. Kırçkovskiy, *Arabskaya Geograficeskaya Literatura*, s. 275-277; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 154-156; Mehmet Özdemir, "Ebû Ubeyd el-Bekrî", *DİA*, X, s. 247-248.

²¹ İbrâhim b. Ya'kûb el-Turtûşî'den rivayetle Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin coğrafyasında bulunan kısım ilk kez Kunik ve Rosen tarafından tahkik edilerek Rusça tercümesiyle birlikte yayınlanmıştır. Bkz. *İzvestiya al-Bekri i Drugih Avtorov o Rusi i Slavyanah*, s. 20-64. İbrâhim b. Ya'kûb el-Turtûşî ve ondan nakledilen haberler hakkında genel bilgi için bkz. Semen Rapoport, "On the Early Slavs. The Narrative of Ibrahim-Ibn-Yakub", *SEER*, VIII/23 (1929), s. 331-341; Kırçkovskiy, *Arabskaya Geograficeskaya Literatura*, s. 190-192; Mişin, *Sakaliba (Slavyane) v İslamskom Mire v Ranneye Srednevekovye*, s. 33-38; André Miquel, "İbrâhim b. Ya'kûb al-İsrâ'îli al-Turtûşî", *EP*, III, 991.

mıştır. Ebû Ubeyd el-Bekrî de İbrâhim b. Ya'kûb el-Turtûşî'den aktarılan böyle bir haberde -tıpkı İbn Rüste gibi- *Sakâlibe*, daha doğrusu öncesinde *Sakâlibe*'nin bir kolu olarak nitelendirdiği²² Bulgarların (<çoğul bir şekilde *Bulkârîn*/ بلقارين), hükümdarının Hristiyan olmasından bahsediyor:²³

"Onlar [Bulgarlar] lisanlar konusunda bilgilidirler ve İncil'i Sakalî (المصلي) di-line [Slavcaya]²⁴ çevirirler. Ve onlar [Bulgarlar] Hristiyandırlar. İbrâhim b. Ya'kûb [el-Turtûşî el-İsrâ'îlî şöyle] dedi: Bulgarların Meliki (<Melikû *Bulkârîn* / ملك بلقارين), Rûm beldeleri üzerine akınında Kustantiniyye şehri-ni kuşattığı zaman Hristiyan olmuştur..."

İbrâhim b. Ya'kûb el-Turtûşî'nin seyahatine kadar Konstantinopolis şehri Bulgarlar tarafından birkaç kez kuşatılmış olmasına²⁵ rağmen Ebû Ubeyd el-Bekrî, bu bilgileri aktardıktan sonra şöyle bir yorum yaparak bahsedilen kuşatmanın tam olarak hangisi olduğuna dair duruma netlik kazandırır:

"İbrâhim [b. Ya'kûb el-Turtûşî el-İsrâ'îlî]'in [bu] sözleri onun [Bulgarların Meliki'nin] Hristiyan olmasının hicrî 300 [/912-913]'den sonra olduğunu ispatlar."

Yine devamında İbn Rüste'yi kastederek²⁶ de şunları ekler:

"Ve diğerleri dediler ki, onlar [Bulgarlar], *Besilûs el-Melik* (بسيلوس الملك)²⁷ döneminde Hristiyan olmuşlardır ve günümüze kadar da Hristiyanlık dini üzere olarak kalmışlardır."

Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin diğerleri diyerek kastettiği kişinin İbn Rüste olmasının yanında aktardığı bu cümle de çok ufak farklarla yukarıda İbn Rüste'den aktardığımız kaydın aynısıdır. Aradaki tek fark İbn Rüste'nin bu cümleyi *Sakâlibe*'den, Ebû Ubeyd Bekrî'ninse *Sakâlibe*'nin bir kolu olarak yorumladığı Tuna Bulgarlarından bahsederken vermesidir. Aslında İbn Rüste ve Ebû Ubeyd el-Bekrî tarafından yapılan tariflere tam olarak uyan tek bir sima bulunmaktadır; o da Tuna Bulgarlarının Çarı Symeon'dur (893-927). Zaten Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin de söz konusu tarihi 300/912-913'ten sonra şeklinde vermesi, hiç şüphesiz rivayette bir *Kustantiniyye* kuşatmasından da bahsedilmesi nedeniyle Tuna Bulgar Çarı Symeon'un 913 yılındaki çok meşhur

²² Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, I, 252; Kunik - Rosen, *İzvestiya al-Bekri i Drugih Avtorov o Rusi i Slavyanah*, I, 33, 46-47. Bu kısmın İngilizce tercümesi için bkz. Rapoport, "On the Early Slavs. The Narrative of Ibrahim-Ibn-Yakub", s. 334.

²³ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, I, 255; Kunik - Rosen, *İzvestiya al-Bekri i Drugih Avtorov o Rusi i Slavyanah*, I, 37-38, 52; Rapoport, "The Narrative of Ibrahim-Ibn-Yakub", s. 338.

²⁴ Bilindiği gibi İbrâhim b. Ya'kûb el-Turtûşî de bir Endülüslüydü ve buradaki *Sakalî*, Endülüste *Sakâlibe*'nin zaman zaman bu isimle de anılmış olmasından dolayı kullanılmış olmalıdır. Endülüste *Sakalî*'nin kullanımına dair bir örnek için bkz. Nureddin Âl-i Ali, *Endülüs Tarihi*, çev. Hakkı Uygur, İstanbul 2010, s. 90.

²⁵ İbrâhim b. Ya'kûb el-Turtûşî'nin seyahatine kadar Tuna Bulgarları bilebildiğimiz kadarıyla Konstantinopolis'i 813, 913 ve 924 yıllarında olmak üzere üç kez kuşatmışlardır. Tüm bu kuşatmalar için bkz. Steven Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, London 1930, s. 62-67; 155-157, 166-169; George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, Ankara 1999⁵, s. 188, 244, 247.

²⁶ Baron Viktor Romanoviç Rosen de Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin diğerleri diyerek İbn Rüste'yi kastettiğini ifade etmektedir. Bkz. *İmperator Vasiliy Bolgaroboytsa*, Sankt Peterburg 1883, s. 145, dn. d.

²⁷ Bkz. dn. 10.

Konstantinopolis kuşatmasına da bir göndermedir. Yani aslında Ebû Ubeyd el-Bekrî, açıkça belirtmese de *Besilûs el-Melik*'i Tuna Bulgar Çarı Symeon'la özdeşleştirmektedir.

Bize göre de Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Besilûs el-Melik*'i Tuna Bulgar Çarı Symeon'la özdeşleştirirken son derece haklıydı. Fakat Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin haberinde aktardığı, bu melikin Konstantinopolis kuşatması esnasında veya sonrasında Hristiyan olmuş olduğunaysa katılmak mümkün değildir. Zaten Symeon'un kariyeri ve özellikle de Tuna Bulgar Hanı olma süreci gözden geçirildiğinde durumun onun söylediği gibi olamayacağı da açıkça fark edilir.²⁸ Bunun aksine İbn Rüste'nin eserinde Konstantinopolis kuşatmasına dair herhangi bir gönderme bulunmadığını, sadece Hârûn b. Yahyâ'dan nakille *Sakâlîbe*'nin *Besîûs el-Melik* devrinde Hristiyan oldukları bilgisi bulunduğunu hatırlatmak gerekir. Yani Hârûn b. Yahyâ'ya göre *Besîûs el-Melik* her kim idiyse, *Sakâlîbe*'nin Hristiyan olması da onun hükümdarlığı döneminde gerçekleşmişti.

el-A'lâku'n-nefise'deki *Besîûs el-Melik*'i sadece ve sadece Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin böyle yorumlamış olmasından dolayı Tuna Bulgar Çarı Symeon'la özdeşleştirmek çok doğru bir yaklaşım olmaz. Biz burada en temelde ne Ebû Ubeyd el-Bekrî'yle ne de onun İbrâhim b. Ya'kûb el-Turtûşî'den aktardığı bilgileri İbn Rüste'dekilerle ne şekilde kıyaslayarak hangi sonuçlara ulaştığıyla ilgilenmiyoruz. Bundan dolayı da Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin *Besilûs*'u Symeon'la özdeşleştirmesini diğer başka argümanlarla destekleyemediğimizde bizler için hiçbir manası olmayacaktır. Daha da önemlisi rivayetlerdeki *Besîûs el-Melik*'i Symeon'un ismiyle bağdaştırmak da pek mümkün değilmiş gibi gözükürken; araştırmacılar tarafından *Besîûs* için diğer olası adaylar olarak lanse edilen Tuna Bulgar Hanı Boris ve Bizans İmparatoru I. Basileios ise semantik açıdan bunun için gerçekten de daha kuvvetli adaylar gibi durmaktadırlar. Zaten yukarıda değindiğimiz gibi, araştırmacılar da *Besîûs el-Melik*'in kimliğini teşhiste ilgilerini daima söz konusu isimler üzerinde yoğunlaştırmışlardır.

Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin bilgi ve yorumlarını görmezden gelip yalnızca İbn Rüste'deki pasajdan yola çıkarak bu ihtimalleri tamamen saf dışı bırakmak çok da kolay bir mesele değildir. Çünkü Hârûn b. Yahyâ, yolculuğunu hangi tarihte gerçekleştirmiş olursa olsun pekâlâ yarım asır öncesine ait bilgileri de derleyerek aktarmış olabileceğinden Boris ve Basileios gibi isimler tamamen çürütülebildiği ana değin ihtimaller arasında bulunmaya devam edeceklerdir. Bununla birlikte hemen belirtmeliyiz ki, biz bunun bir tesadüf olmadığını Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin mutlaka bir dayanağı olduğunu düşünüyoruz ama elimizdeki mevcut bilgilerle şu an için çok kesin bir yargıya varmak mümkün değildir. Bu nedenle birazdan sıralayacağımız argümanların *Besîûs el-Melik*'in Symeon olduğunu gösterebileceği ama İbn Rüste'deki bilginin çok kısa ve muğlak olmasından dolayı Boris veya Basileios ihtimallerini de kesinkes

²⁸ Symeon, eğitiminin büyük kısmını Bizans başkenti Konstantinopolis'te almış ve babası kiliseye çekildiğinde de onun yanında bulunmuş iyi bir Hristiyandı. Daha detaylı bilgi için bkz. Runciman, *First Bulgarian Empire*, s. 133, 137.

çürütmeyeceği unutulmamalıdır. Çünkü en temelde İbn Rüste özelinde düşünmeliyiz ve elimizde sadece *Sakālibe*'nin Hristiyan oluşları ve bunun da kendi hükümdarları da olmayabilecek²⁹ *Besiūs* isimli veya unvanlı birinin döneminde gerçekleştiği bilgisi vardır.

Besiūs el-Melik: Basileus Symeon

Symeon ismine bakıldığında Hârûn b. Yahyâ tarafından *Besiūs el-Melik* şeklinde aktarılmış olmasında hiçbir mana bulunmaz gibi gözüktüğünü belirtmiştik. Dahası onun hükümdarlık dönemi elbette Tuna Bulgarlarının Hristiyan olmalarıyla örtüşen bir tarih de değildir ve bunun gerçekleştiği 864 yılıyla³⁰ da arada çeyrek asırdan daha fazla bir zaman farkı bulunmaktadır. Fakat gerek Symeon'un 913 yılındaki meşhur Konstantinopolis kuşatması-na ve müteakip sürece gerekse de bunun öncesindeki Tuna Bulgaryası'ndaki gelişmelere dair bazı bilgiler, İbn Rüste'nin eserinde bahsedilen *Besiūs el-Melik*'in kimliğine ışık tutabilecek mahiyette gözükmektedir. Çünkü aktarıldığına göre Tuna Bulgar Çarı Symeon, 913 yılındaki Konstantinopolis kuşatması sonrasında yeni bir unvan kullanmaya başlamıştır ve bu unvan da bizim *Besiūs*'umuza çok benzemektedir.

George Ostrogorsky'nin belirttiğine göre, 913 yılının Ağustos'unda Konstantinopolis surlarının önüne geldiğinde Symeon'un asıl hedefi sıradan bir kuşatmadan ziyade, Roma imparatorluk tacını kafasına takabilmektir. Fakat Symeon, surları aşamayacağını anlayınca anlaşma yoluna gitmiş ve merasimle Konstantinopolis'e kabul edilmişti. Konumuz açısından önemsiz detayları bir kenara bırakırsak sonrasında Symeon, Patrik Nikolaos Mystikos'un elinden imparatorluk tacını giymiş ve henüz müşterek olmasa da bizim için çok önemli bir ayrıntı olarak '*Bulgarların Basileusu*' (<*Basileus Boulgaron*/ βασιλεὺς Βουλγάρων) unvanını almıştır. Bir süre sonra Bizans'la Tuna Bulgarları arasındaki münasebetler gerilmiş, evlilik gerçekleşmediği gibi kendisine verilen *basileus* unvanı da yok sayılmıştır. Bundan sonrasında tahmin edileceği gibi aradaki mücadeleler de yeniden patlak vermiştir.³¹ Fakat yine George Ostrogorsky, Symeon'un *basileus* unvanından sanıldığı gibi söz konusu mücadeleler esnasında da vazgeçmemiş olduğunun altını çizer. Hem Bizans İmparatoru I. Romanos Lakapenos'un (919-944) kendisine yazdığı mek-

²⁹ Friedrich Westberg de buna dikkat çekmiştir. Bkz. *Kommentarij na Zapisku İbragima İbn-Yakuba o Slavjanah*, s. 42.

³⁰ Tuna Bulgarlarının bu tarihte Hristiyan olmalarına dair bkz. Francis Dvornik, "The Significance of the Missions of Cyril and Methodius", *Slavic Review*, XXIII/2 (1964), s. 198-199; Runciman, *First Bulgarian Empire*, s. 133-135; Géza Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi*, çev. Heyet, Ankara 1999², s. 55-56; Paul A. Hollingsworth, "Boris I", *ODB*, I, 310.

³¹ Bkz. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 244-245. George Ostrogorsky başka bir yerde de (s. 249) bu unvanın sadece Tuna Bulgar Hanlığı'na ait olmak şartıyla verildiğini ekler. Krş. için bkz. Graham A. Loud, "A Re-examination of the 'Coronation' of Symeon of Bulgaria in 913", *The Journal of Theological Studies*, New Series XXIX/1 (1978), s. 109, 117-120; Angel Nikolov, "Making a New Basileus: The Case of Symeon of Bulgaria (893-927) Reconsidered", *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence*, I, ed. M. Salamon - M. Woloszyn - A. Musin - P. Špehar - M. Hardt - M. P. Kruk - A. Sulikowska-Gaska, Kraków - Leipzig - Rzeszów - Warszawa 2012, s. 101-102.

tuplardan Symeon'un kullandığı anlaşılan *Basileus Boulgaron khai Romaion* (βασιλεὺς Βουλγάρων καὶ Ῥωμαίων) hem de Symeon'a ait bir kurşun mühürde tespit edilen *Basileus Romeon* (βασιλεὺς Ῥωμέων) unvanlarını da buna kanıt olarak sunar.³² Bunlardan ilki *Bulgarların ve Romalıların Basileusu* manasına gelirken, diğeriye doğrudan *Roma'nın Basileusu* demektir.

Aktarılan tüm bu bilgiler doğrultusunda, Symeon'un kullandığı *basileus* unvanıyla Hârûn b. Yahyâ'dan nakille verilen kısımdaki *Besîûs*'un ve Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin zikrettiği *Besîlûs*'un aynı olduğunu düşünmek de mümkün hâle gelir. Yani İbn Rûste'nin ve Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin bahsettikleri *Besîûs*/*Besîlûs*, öncesinde Bizans idarecileri tarafından diğer devletlerin yöneticilerine de layık görülmüş olmasına rağmen bu dönemde çok daha özel bir anlamı bulunan³³ ve Symeon'un da çok arzulayarak sonunda elde ettiği unvanın yani *basileus*'un tahrif edilmiş şekli olmalıdır.

Basileus unvanının, genel olarak Thessaloniki ve *Belâtis* şehirleri arasındaki coğrafyada meskûn ve o dönemlerde çok büyük olasılıkla Tuna Bulgarlarının hâkimiyeti altında bulunan halklar üzerinde çok büyük bir etkisinin bulunduğu da muhakkaktır. Çünkü mevzubahis bölgenin o dönemlerdeki hâkimi Symeon da -tıpkı Ortodoks dünyanın merkezi Doğu Roma'nın gibi- artık resmen bir *basileus*'tur. Bu nedenle bölge halkının Hârûn b. Yahyâ'ya Symeon'dan *basileus* diye bahsetmiş olmaları da çok büyük ihtimal dâhilindedir. Buna dair en önemli kanıt, daha aşağıda biraz daha detaylı bir biçimde göreceğimiz üzere Tuna Bulgaryası'nın Hristiyanlaşmasında çok önemli bir rolü bulunan Sveti Kliment Ohridski'nin (ö. 916) *Vita*'sında bulunmaktadır. Burada Symeon'la ilgili ifade şöyledir: "*Symeon ki o Bulgarların ilan edilen/açıklanan ilk basileus'udur* (Συμεών, ὁς καὶ βασιλεὺς πρῶτος ἀνεκηρύχθη Βουλγάρων...)" ³⁴ Bu noktadan itibaren de haklı olarak Hârûn b. Yahyâ'nın anlatımında neden doğrudan Bulgar hükümdarıyla veya özel olarak Symeon'la bir bağ kurulmadığı sorusunu sormak ve cevaplandırmak mecburiyetindeyiz.

İbn Rûste'nin eserinde Hârûn b. Yahyâ'dan nakledilen kısım dikkatli bir şekilde incelendiğinde görülecektir ki Hârûn b. Yahyâ'nın Tuna Bulgarlarına dair *Bulgar* (بُلْغَر) etnonimiyle aktardığı bilgiler Konstantinopolis'teki esareti esnasında derlenmiştir ve tarifler de daimî surette Konstantinopolis merkezli yapılmıştır. Bunu örnekleriyle izah etmek gerekirse Hârûn b. Yahyâ böyle bir haberde:

³² Tüm bu şekiller Ostrogorsky'den alınmıştır. Hem bunlar için hem de oradaki kaynakça için bkz. *Bizans Devleti Tarihi*, s. 248, dn. 1. Ayrıca krş. için bkz. Stephen S. Bobčev, "Bulgaria under Tsar Simeon", *SEER*, VII/21 (1929), s. 624.

³³ *Basileus* (βασιλεὺς) unvanı hakkında bkz. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 99-100; Evangelos K. Chrysos, "The Title Βασιλεὺς Early Byzantine International Relations", *DOP*, 32 (1978), s. 32-33, 60; Constantin Zuckerman, "On the Titles and Office of the Byzantine Βασιλεὺς", *Travaux et Mémoires*, 16 (2010), s. 865-890; Michael McCormick - Alexander P. Kazhdan, "Basileus", *ODB*, I, 264.

³⁴ Bkz. *Vita S. Clementis*, ed. Franciscus Miklosich, Vindobonae 1847, s. 25. Ayrıca bkz. Loud, "A Re-examination of the 'Coronation' of Symeon of Bulgaria in 913", s. 110. Yine bu konuya dair daha geniş bir zaman aralığını ele almasına rağmen Ihor Ševčenko'nun özet halindeki çalışmasına da bkz. "Byzantium and the Slavs", *HUS*, VIII/3-4 (1984), s. 289-303.

"Kustantiniyye'ye (قسطنطينية) [Konstantinopolis'e] Bulgar (بُلْغَر) denilen memleketten gelen su yolu vardır. Ona [Konstantinopolis'e] doğru bu nehir yirmi gûnlük yoldan gelir."³⁵ demektir. Yine Mes'ûdi tarafından Bulgar (بُلْغَر) etnonimiyle aktarılmış başka bir kayıt da Hârûn b. Yahyâ kökenlidir³⁶ ve Mes'ûdi, İdil Bulgarlarından bahsettiğini zannederken farkında olmadan Tuna Bulgarlarına değinmektedir:³⁷

"Bu melik [Melikü'l-Bulgar], Kustantiniyye (قسطنطينية) beldelerine elli bin veya daha fazla sūvarinin başında olarak akın yapar. Onun akınları er-Rûmiyye (الرومية) [Roma], Endülüs, Burcân toprakları (<Arzû Burcân/ارض بُرجان) [kastedilen Burgundia'dır³⁸], el-Celâlike (الجلقية) [Galicia] ve el-İfrence (الإفرنجية) [Francia] civarlarına kadar uzanmaktadır. Oradan [Medinetü'l-Bulgar'dan] Kustantiniyye'ye kadar mamureler ve bozkırlardan geçen yaklaşık iki aylık yoldur."

Görüldüğü gibi her iki tarif de -söylediklerimize uygun olarak- Konstantinopolis üzerinden yapılmıştır. Bunların yanında Hârûn b. Yahyâ'nın bizim üzerinde durduğumuz meşhur pasajıysa oldukça önemli bir ayrıntı olarak artık Roma yolundayken duydukları ve öğrendiklerinin aktarılmasından ibarettir.

Tüm bunların yanında Hârûn b. Yahyâ'dan nakledilen kısmın tamamından çıkardığımız neticelerden bir diğeri de; Hârûn b. Yahyâ'nın *Besiûs el-Melik*'in kimliği hakkında çok net bir fikri de olmayabileceğidir. Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, Hârûn b. Yahyâ, Thessaloniki ile *Belâtis* şehirleri arasındaki bölgede edindiği ve yine bu bölgeye dair olan bilgiyi yalnızca aktarmakla iktifa etmiş gibidir. Yani Hârûn b. Yahyâ'yı, mesela bir Mes'ûdi veya bir İbn Havkal (ö. 367/977'den sonra) gibi cevaplar arayan âlim bir seyyahıtan ziyade zoraki şartlar altında seyahat etmiş biri olarak tanımlamak daha doğrudur. Tüm bu anlattıklarımız doğrultusunda Hârûn b. Yahyâ'nın Konstantinopolis'ten Roma'ya doğru olan seyahatinin tarihini, kendisinden *Besiûs el-Melik* şeklinde bahsetmesinden dolayı, Symeon'un *basileus* unvanını aldığı 913 yılı Ağustos

³⁵ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, ed. Michael Jan de Goeje, s. 126; thk. Halil el-Mansûr, s. 115.

³⁶ Mes'ûdi'nin aktardığı bu bilgileri neden Hârûn b. Yahyâ kökenli olarak tavsif ettiğimiz hakkında bkz. Şan, "Ortaçağ İslâm Kaynaklarında Tuna Bulgarları İçin Kullanılmış Olan Etnonimler", s. 61.

³⁷ Mes'ûdi, Mes'ûdi, *Mürûcû'z-zeheb*, I, thk. Afif Nâif Hatum, Beyrut 2010², s. 144. Ramazan Şeşen de burada kastedilenlerin Tuna Bulgarları olduğu düşüncesindedir. Bkz. *İslâm Coğrafyacılarına Göre*, s. 48, dn. 71.

³⁸ Ortaçağ İslâm tarih ve coğrafya yazımında *Burcân* etnonimi çok büyük oranda Tuna Bulgarları için kullanılmıştır. Bu etnonimin literatürde uzun süre kalmasını sağlayan kişiye -tıpkı Hârûn b. Yahyâ gibi- bir süreliğine Bizans'a esir düşmüş ve 231/845 yılında Bizans İmparatorluğu ile Abbâsîler arasında gerçekleştirilen mübadelede kurtarılan Ebî Müslim el-Cermî'dir. *Burcân*'ın Tuna Bulgarları için kullanılmasının nadir istisnalarının başındaysa Hârûn b. Yahyâ kökenli rivayetler gelmektedir. Ondan nakledilen haberlerdeki *Burcân*, her zaman için Burgundia'yı kastetmektedir. Ebî Müslim el-Cermî için ayrıca bkz. Kırçkovskiy, *Arabskaya Geografičeskaya Literatura*, s. 131-132. Söz konusu mübadele için bkz. Casim Avci, *İslâm Bizans İlişkileri*, İstanbul 2003, s. 102. E.W. Brooks ise Ebî Müslim el-Cermî'den rivayet edilen bazı haberlerden dolayı eserini kurtarıma tarihi olan 231/845'ten önce tamamladığını düşünmektedir. Bkz. "Arabic Lists of the Byzantine Themes", *JHS*, 21 (1901), s. 70. Tüm bu konulara dair daha detaylı bilgi için bkz. Şan, "Ortaçağ İslâm Kaynaklarında Tuna Bulgarları İçin Kullanılmış Olan Etnonimler", s. 51-57, 60-62.

ayının sonrasına yerleştirebiliriz. Bu da en erken hicrî 301 yılının Muharrem ayına tekabül etmektedir.³⁹

Peki, iddia ettiğimiz gibi *Besiüs el-Melik* ile kastedilen Basileus Symeon ise, onun döneminde -her kime işaret ediyorsa- *Sakālibe*'nin Hristiyan olması mevzu da neyin nesidir ve Hârûn b. Yahyâ'nın bunlarla *Besiüs el-Melik* arasında doğrudan bir bağ kurmamasına rağmen aynı cümlede sarf etmesini gerektirecek bir durum söz konusu mudur?

Sakālibe

Hârûn b. Yahyâ'nın yaptığı betimlemeden anlaşıldığı üzere güzergâhı üzerindeki en belirleyici unsur *Sakālibe*'ydi. Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi araştırmacıların neredeyse tamamına göre buradaki *Sakālibe* de Slavlara işaret etmektedir. Bununla birlikte Hârûn b. Yahyâ'nın *Sakālibe* demekle kastetdiklerinin kimler olduğunu anlayabilmemiz adına ilkin Ortaçağ İslâm coğrafya ve tarih literatüründe kullanılan *Sakālibe* etnoniminin o dönemlerde tam olarak hangi kavime veya kimlere işaret ettiğini az çok netleştirmemiz faydalı olacaktır.

Malum olduğu üzere Ortaçağ İslâm tarih ve coğrafya yazımında kullanılan *Sakālibe* etnonimi, elbette başta Slavlar olmak üzere fakat Avrupalı diğer pek çok kavmi de dışarıda bırakmadan kullanılmıştır.⁴⁰ Doğu ve Orta Avrupa, Balkanlar ve Karadeniz'in kuzeyinde kalan bölgeler için kullanılmış *Bilâdü's-Sakālibe*'nin (بلاد الصقالية)⁴¹ sakinlerinin çoğunluğunu gerçekten de Slavların oluşturduğunu biliyoruz. Fakat bununla birlikte aynı coğrafyanın diğer kavimleri de bu tanımlamanın içine girmekten kurtulamamıştır. Yani *Sakālibe* etnonimi ilk zamanlar sadece Slav halkları için kullanılmış gibi gözükürken daha sonrasındaysa Doğu ve Orta Avrupa'daki pek çok halka da teşmil edilmişti. Örneğin Türk devletlerinden biri olan İdil Bulgar Hanlığı'nın idarecisi Âlmış b. Şilki için İbn Fadlân (ö. 310/922'den sonra), eserinde *Melikü's-Sakālibe* (ملك الصقالية) ve *Sāhibü's-Sakālibe* (صاحب الصقالية) unvanlarını kullanmayı tercih etmişti.⁴² İlginç bir detay olarak belirtmek gerekir ki İbn Fadlân bunu Âlmış Han'ın ve İdil Bulgarlarının kendilerini böyle adlandırmalarına rağmen yapmıştır; bir yerde Âlmış Han kendisinden *el-Melik Yıl-tavâr Melikü Bulgār* (الملك بطوار ملك بلغار) diye bahsederken başka bir yerde de Bulgarlar hanları Âlmış'tan *Emîru Bulgār* (أمير بلغار) şeklinde söz etmişlerdir.⁴³ Yani Bulgarlarla *Sakālibe* arasında böylesine bir bağ kuran, Bulgarların ken-

³⁹ Şimdilik işaret etmekle yetinebiliriz ki ulaştığımız bu sonuç Hârûn b. Yahyâ'nın Konstantinopolis'te bulunduğu düşünülen olası tarihleri revize ettiği gibi aynı zamanda *el-A'lâku'n-nefise*'nin yazım tarihi için de yeni ve çoğu araştırmacının düşündüğünün aksine daha geç bir terminus post quem yani olası en erken tarih elde etmemize de olanak sağlar.

⁴⁰ Genel olarak bkz. Peter B. Golden, "Al-Sakāliba (The Sakāliba of Northern and Eastern Europe)", *EP*, VIII, 872-873; Ahmet Taşağıl, "Sakālibe", *DİA*, XXXVI, 3-4.

⁴¹ Ortaçağ Müslüman tarih ve coğrafya yazımında *Bilâdü's-Sakālibe*'nin tarihi-coğrafyasının özetini için bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, III, [nşr. yk.], Beyrut 1977, s. 416.

⁴² İbn Fadlân, *er-Rihle*, çev. ve thk. Ramazan Şeşen, *İbn Fadlân Seyahatnamesi*, İstanbul 2010, s. 1-2, 79-80.

⁴³ İbn Fadlân, *er-Rihle*, s. 23-24, 104-105.

dileri değil bilakis İbn Fadlân'dır. Yine Mes'ûdi'ye göre *Sakālibe* meliklerinin ilki *ed-Deyr/ed-Dîr*'dir (الدير) ve ondan sonra da *Sakālibe* meliklerinden *el-Uf-rag* [?] (الأفرغ) gelir.⁴⁴ Bunların her ikisi de *Povest Vremennûh Let*'te bildirilen, Kiev'in Varyag-Rus idarecileri olan Dir (Диръ) ve onu öldürerek Kiev'e hâkim olan Oleg'den⁴⁵ de (Олегъ) başkaları değildir.⁴⁶ Bu dönemde Varyag-Rusların Slavlaşması veya Slav-Rus yani Rus milletine evrilmeleri süreçlerinin henüz başlamamış olduğunu da hatırlatmak gerekir. Bu daha sonraki bir dönemde, belki de XI. yüzyıla doğru gerçekleşen Hristiyanlaşma ile söz konusu edilmesi gereken bir durumdur ve henüz Varyag-Ruslardan Slav manasına gelecek bir biçimde *Sakālibe* diye bahsedilmesini gerektirecek şartlar da oluşmamıştır. Bu nedenle Mes'ûdi'nin Varyag-Rus idarecilerini *Sakālibe* olarak lanse etmesini Slavlığa değil, bölge ahalisinin ağırlıklı olarak Slav olmasına yormak daha mantıklıdır.⁴⁷

Bunlardan ve benzeri diğer örneklerden⁴⁸ çıkardığımız netice: Avrupa'nın doğusunda, sakinlerinin çoğunluğunu Slavların oluşturduğu bölgelerdeki hükümdarlar İslâm kaynaklarında çoğunlukla *Melikü's-Sakālibe*, bu coğrafyaların kavimleri de genel bir adlandırma olarak *Sakālibe* şeklinde anılmışlardır. Bunun başlıca sebebi yalnızca söz konusu coğrafyaların sakinlerinin ağırlıklı olarak Slavlardan oluşmuş olması değil, ilaveten artık o iklimin onların adıyla da özdeşleşmiş olmasıdır. Yani Ortaçağ İslâm tarih ve coğrafya literatüründeki *Sakālibe*'yi, zaman zaman etnik bir aidiyet vurgusu da taşımasına rağmen yeri geldiğinde söz konusu coğrafyalarda meskûn kavimlerin tamamı için kullanılan ortak bir adlandırma olarak kabul etmek daha doğrudur.

Sakālibe'nin kimliğine dair konumuz açısından çok daha önemli bir misal-se Muhammed b. Cerir et-Taberî (ö. 310/923) tarafından aktarılan bir haberde

⁴⁴ Mes'ûdi, *Mürûcû'z-zeheb*, I, 324. Bizim *el-Ufrag* şeklinde verdiğimiz ismin, diğer el yazmalarındaki şekilleri için de 'Afif Nâif Hatum tahkikinin ilgili sayfasına bakılabilir.

⁴⁵ Buna dair bkz. *Letopis Nestora*, s. 10-11; *Letopis po Ĭpatskomu Spisku*, s. 13; *The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text*, s. 60-61. Peter B. Golden, bu olayın gerçekleşmesini 880-882 yılları arasına tarihler ve *Novgorodskaya Pervaya Letopis*'te bunun Oleg'e değil Rurik'in oğlu Igor'a mal edilmiş olduğuna dikkat çeker. Bkz. "Rûs", *EP*, VIII, 620. Krş. için bkz. *Novgorodskaya Pervaya Letopis*, ed. A.N. Nasonov - M.N. Tihomirov, Moskva - Leningrad 1950, s. 107.

⁴⁶ Alexander A. Vasiliev de aynı görüşte olarak Mes'ûdi'nin bu pasajında bahsedilen kişilerin Dir ve Oleg olduğunu söyler. Vasiliev'in görüşleri ve oradaki tartışmaya bkz. "The Second Russian Attack on Constantinople", *DOP*, 6 (1951), s. 178-179. Mes'ûdi'nin *Sakālibe* hükümdarları olarak zikrettiği Ruslar, anlaşılabileceği gibi Kiev merkezli olanlardır. Bununla birlikte Peter B. Golden'in ("Rûs", s. 620), bunun sorgulanabilir olduğunu belirttiğini ve *Dir* veya *Deyr*'i Mes'ûdi'yle çağdaş, Merkezi Avrupa'daki bir Slav yönetici olarak sunduğunu da ifade etmek gerekir. Fakat *el-Ufrag*'ı Knez Oleg ile özdeşleştirdiğimizde aslında bahsedilen her iki Dir'in de (Диръ ve الدير) aynı kişi oldukları görülür.

⁴⁷ Konu hakkında ayrıca bkz. Erman Şan, "İstahri'ye Göre "Rûsların Üç Sınıfı" ve Bunların Üç Şehrinin Yeniden Değerlendirilmesi: Kiev, Novgorod, Birka", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 112, Sayı: 221, İstanbul 2016, s. 118-119.

⁴⁸ Yine Burtasların da İslâm kaynaklarında *Sakālibe* olarak anılmaları Mihail İ. Artamonov tarafından tartışılmıştır. Bkz. *Hazar Tarihi: Türkler, Yahudiler ve Ruslar*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2004, s. 291. Endülü's'teki *Sakālibe* için de aynı durum söz konusudur. Bkz. Mehmet Özdemir, *Endülü's Müslümanları (Medeniyet Tarihi)*, II, Ankara 1997, s. 8-9. Nihat Yazılıtaş da Fâtımilerin ordusunda bulunan Avrupalı unsurların genel olarak *Sakālibe* şeklinde anıldıklarını belirtir. Bkz. "Fâtımi Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 18 (2005), s. 196.

bulunmaktadır. Burada Taberî, 283/896-897 yılıyla ilgili olarak Tarsus'tan⁴⁹ geldiğini belirttiği istihbarî bir mektuptaki haberi nakleder. Taberî, bu haberi aktarırken de Bizans İmparatoru VI. Leon (886-912) ile mücadele eden Tuna Bulgar Çarı Symeon'dan *Melikü's-Sakâlibe* (ملك الصقالبة) ve *Sâhibü's-Sakâlibe* (صاحب الصقالبة) olarak bahsetmektedir.⁵⁰ Özellikle bu misalde de görüldüğü gibi, Tuna Bulgarlarının idarecisi hatta direkt olarak Symeon'un ta kendisi Müslümanlar nezdinde bir *Sakâlibe Meliki*'ydi. Bu nedenle İbn Rüste'nin Hârûn b. Yahyâ'dan nakille bahsettiği Hristiyan olan *Sakâlibe*'yi *a priori* Slavlar olarak kabul etmek doğru değildir. Tıpkı Taberî'nin resmî evraktan aktardığı gibi, Hârûn b. Yahyâ'nın bahsettiği *Sakâlibe* de coğrafi olarak Tuna Bulgarya'sına işaret etmektedir. Yani bunlar Slavların da sakini olduğu *Bilâdü's-Sakâlibe*'nin başka bir kavmi, pekâlâ Bulgarlar olarak da kabul edilebilir. Bundan çıkan daha muhtemel bir diğer sonuçsa, Hârûn b. Yahyâ'nın bahsettiği *Sakâlibe*'nin ister Slavlara isterse de Bulgarlar gibi başka bir kavme -nitekim onlar da Slavlaşma sürecindeydiler- işaret etmiş olsun aslında kastedilenlerin Tuna Bulgar Hanlığı'nın tebaası olduğudur.

Bu noktadan sonra durumun daha bir netlik kazandığını söyleyebiliriz. Hârûn b. Yahyâ, Tuna Bulgar arazisinden geçerek Roma yönüne doğru ilerlemekteyken Tuna Bulgar Çarı Symeon döneminde Hristiyan olduklarını müşahade ettiği veya öğrendiği *Sakâlibe*'den bahsetmiştir. Peki, *Besiûs el-Melik* Tuna Bulgar Çarı Symeon ve *Sakâlibe* de Tuna Bulgar Hanlığı'nın tebaasıysa Hârûn b. Yahyâ'nın belirttiği şekilde Symeon döneminde Tuna Bulgar ülkesinde bir Hristiyanlaşmadan bahsetmek gerçekten de mümkün müdür?

Sakâlibe'nin Besiûs el-Melik Döneminde Hristiyan Olması

Her ne kadar Ebû Ubeyd el-Bekrî tarafından aktarılan tüm bilgilerden Tuna Bulgarlarının Hristiyan olması 913 yılındaki Konstantinopolis kuşatmasından sonra olmuş gibi bir mana çıkarılabilirse de İbn Rüste'deki rivayetin geri kalan kısmında da betimlendiği gibi *Sakâlibe*'nin Hristiyan olması bu tarihten sonra değil, *Besiûs el-Melik*'in hükümdarlığı dönemi içerisinde gerçekleşmiş bir durumdu. *Besiûs el-Melik*'in Tuna Bulgar Çarı Symeon olduğu düşüncemizden dolayı söz konusu Hristiyanlaşma hadisesinin gerçekleşmesi için *terminus post quem* Symeon'un tahta çıktığı 893 yılı olması gerekir. Yukarıda Tuna Bulgarlarının Hristiyan olduğu yılın 864 olduğunu belirtmemize

⁴⁹ Tarsus, Bizans İmparatorluğu'yla Müslümanlar arasındaki sınır olarak da tanımlanabilecek Sugûr bölgesinin batısında bulunan ve Sugûr'un en önemli şehirlerinden birisiydi. Bu mücadeleler içerisinde Tarsus'un rolüne dair bkz. Clifford Edmund Bosworth, "The City of Tarsus and the Arab-Byzantine Frontiers in Early and Middle 'Abbâsîd Times", *Oriens*, XXXIII (1992), s. 268-286; Kazım Paydaş, "Emevîler ve Abbasiler Döneminde Önemli Bir Sugûr Şehri Tarsus", *TAD*, XXXI/51 (2012), s. 165-200. Ayrıca bkz. Ali Sinan Bilgili, "Tarsus", *DİA*, XL, 111-114.

⁵⁰ Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk*, X, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm, Kahire 1976², s. 45. Taberî'nin bahsettiği, Tuna Bulgar Çarı Symeon'un 896 yılında günümüz Edirne'si yakınlarında bulunan Boulgarophyon yanında Bizanslılara yaşattığı ağır mağlubiyettir. Bkz. Skylitzes, *Synopsis Historion*, İng. çev. John Wortley, *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*, Cambridge 2010, s. 172. Krş. Fehîr, *Bulgar Türkleri Tarihi*, s. 58; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 239. Boulgarophyon içinse bkz. Alexander P. Kazhdan, "Boulgarophyon", *ODB*, I, 317.

rağmen aslında Hârûn b. Yahyâ'dan nakille İbn Rûste tarafından aktarılan pasajda farklı detayları gizleyen bir durumdan bahsedilmektedir.

889 yılında Symeon'un babası I. Boris, kilise işleriyle ilgilenmek amacıyla hanlığı bırakıp başkent Pliska'da⁵¹ manastıra çekilince yerine oğlu Vladimir (889-893) yeni Bulgar Hanı olmuştu. Fakat Vladimir, Boris'in Hristiyanlığından rahatsız olan boyarlarla birlikte Tuna Bulgarlarının 864 yılını müteakip devrede topyekûn Hristiyan olmadıklarını da gösterir şekilde Hristiyanlara karşı bir takip başlatmıştı. Bunun üzerine Boris, manastıra çekilmesine rağmen duruma müdahale ederek diğer oğlu Symeon'un Tuna Bulgar Hanı olmasını sağladı.⁵² Beklendiği üzere Symeon, babası döneminde başlamış olan Hristiyanlaşmayı çok daha sistematik bir şekilde devam ettirdi. Hatta Stephen S. Bobčev'in belirttiğine göre Bulgar Kilisesi'nin bağımsız bir şekilde tesisi de aslında Symeon döneminde gerçekleşmişti.⁵³ Symeon'un ülkesinin Hristiyanlaşması konusundaki en büyük yardımcılığıysa Konstantinos (ö. 869) ve Methodios (ö. 885) kardeşlerin⁵⁴ Büyük Moravya Knezliği⁵⁵ topraklarından sürülerek Bulgar topraklarına gelmiş olan öğrencileriydi.⁵⁶ Bunlar özellikle Tuna Bulgarlarının iki önemli şehri olan Ohrid⁵⁷ ve Preslav'da⁵⁸ faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Bu faaliyetler Eski Kilise Slavcası denilen edebiyat dilinin de Bulgarlar ve onların tebaası olan halklar tarafından benimsenmesinde çok önemli pay sahibidir.⁵⁹ Konstantinos ve Methodios kardeşlerin öğrencilerinden olan ve Paul A. Hollingsworth'un Bulgar memleketindeki Hristiyan-Slav kültürünün yayılmasını sağlayan asıl kişi olarak sunduğu⁶⁰ Sveti Kliment Ohridski'nin (ö. 916) faaliyetlerini yürüttüğü merkez olan Ohrid ve onun kültürel periferisi⁶¹ tam da yukarıda Thessaloniki ve Belâtis arasında seyahat ettiğini belirttiğimiz Hârûn b. Yahyâ'nın güzergâhı üzerinde bulunuyordu. Daha da önemli olan kısım, Sveti Kliment Ohridski'nin Tuna Bulgar Hanlığı'nın

⁵¹ Tuna Bulgarlarının merkezlerinden Pliska için bkz. Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 2003⁵, s. 268; Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi*, s. 71-72.

⁵² Tüm bu gelişmeler için bkz. Runciman, *First Bulgarian Empire*, s. 127-138.

⁵³ Bobčev, "Bulgaria under Tsar Simeon", s. 624.

⁵⁴ Konstantinos ve Methodios kardeşler için bkz. Paul A. Hollingsworth, "Constantine The Philosopher", *ODB*, I, 507; Paul A. Hollingsworth, "Methodios", *ODB*, II, 1354.

⁵⁵ Büyük Moravya Knezliği için bkz. Yakov Karlovič Grot, *Moraviya i Madyari s Polovini IX do načala X veka*, Sankt Peterburg 1881, s. 97-141; Ivo Štefan, "Great Moravia, Statehood and Archaeology The 'Decline and Fall' of One Early Medieval Polity", *Studien zur Archäologie Europas*, 14 (2011), s. 333-354; Jiří Macháček, "Great Moravian State - A Controversy in Central European Medieval Studies", *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, XI/1 (2012), s. 5-26.

⁵⁶ George C. Soulis, "The Legacy of Cyril and Methodius to the Southern Slavs", *DOP*, 19 (1965), s. 21-22.

⁵⁷ Ohrid hakkında bkz. Muhammed Aruçi, "Ohri", *DİA*, XXXIII, 331.

⁵⁸ Hristiyan olan Tuna Bulgarlarının merkezi Preslav için bkz. Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 268-272; Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi*, s. 73.

⁵⁹ Bkz. Ayşe Pamir Dietrich, *Eski Slavca Dilbilgisi*, İstanbul 2003, s. 11-16; Robert Browning, "Bulgarian Literature", *ODB*, I, 335-337.

⁶⁰ Hollingsworth, "Boris I", s. 310.

⁶¹ Bu çevreye dair bkz. Soulis, "The Legacy of Cyril and Methodius to the Southern Slavs", s. 23, 27.

tebaasının Hıristiyanlaşmasıyla neticelenecek tüm bu faaliyetlerini Basileus Symeon döneminde gerçekleştirmiş olmasıydı.⁶²

Netice itibarıyla zoraki seyyahımız Hârûn b. Yahyâ’nın, güzergâhındaki Bulgar Hanlığı tebaası manasına gelerek kullandığı *Sakālîbe*’nin Hıristiyanlıklarını müşahede ettiği ve onların *Besiūs el-Melik* yani Basileus Symeon devrinde Hıristiyanlaştırılmış olduklarını öğrendiği anlaşılır. Fakat söz konusu Hıristiyanlaştırma şimdiye değin araştırmacıların düşündüğü gibi, bir devletin yeni bir dini resmen benimsemesi gibi anlık bir durumu değil daha ziyade birkaç on yıla yayılmış sistematik şekilde idare edilen bir süreci tanımlamaktır. Yani Hârûn b. Yahyâ’nın tam olarak gözlemlemiş olduğu durum; Basileus Symeon dönemindeki özellikle Konstantinos ve Methodios kardeşlerin öğrencilerinden Sveti Kliment Ohridski’nin faaliyetleri neticesinde Tuna Bulgar ülkesindeki iyiden iyiye yerleşen Hıristiyanlaşma idi.

Sonuç

Bu çalışmada Harûn b. Yahyâ’nın Askalan’da esir edilmesiyle başlayan ve Roma’da nihayetlenen seyahati sırasında Thessaloniki’den sonra karşılaştığı *Sakālîbe*’nin *Besiūs el-Melik* diye tanımladığı bir hükümdar döneminde Hıristiyan olduklarını belirttiği pasaj değerlendirildi. Ulaştığımız ilk ve en önemli sonuç, pasajda geçen *Besiūs*’un özel bir isim olmadığı bilakis 913 yılı Ağustos’unda Tuna Bulgar Çarı Symeon’un alarak kullanmaya başladığı bir unvan yani *basileus* unvanı olduğudur. Diğer bir sonuçsa, pasajda Harûn b. Yahyâ tarafından Hıristiyan oldukları belirtilen *Sakālîbe*’nin, Tuna Bulgar Hanlığı’nın tüm tebaası manasına gelecek şekilde kullanılmış olduğudur. *Sakālîbe*’nin Hıristiyan olmasıysa, sanılanın aksine resmen yeni bir dinin kabulünden ziyade Symeon’un ülkesini yoğun bir biçimde Hıristiyanlaştırma çabalarına ve bundan netice almış olmasına ilaveten birkaç on yıl sistematik şekilde idare edilen bir sürece işaret etmektedir. Ulaştığımız diğer önemli sonuçlarsa, Hârûn b. Yahyâ’nın Konstantinopolis’te bulunduğu düşünülen olası tarihlerin revize edilmesi gerekliliği ve *el-A’lâku’n-nefise*’nin yazım tarihi için de yeni ve çoğu araştırmacının düşündüğünün aksine daha geç bir *terminus post quem* yani olası en erken tarih elde edilmesidir.

Kaynaklar

AĞARI, Murat: *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar -Doğuşu Gelişimi ve Temsilcileri-*, İstanbul, 2002.

AHMAD, Sayyid Maqbul: “İbn Rüste”, *DİA*, XX, 253-254.

ÂL-İ ALİ, Nureddin: *Endülüs Tarihi*, çev. Hakkı Uygur, İstanbul, 2010.

ARTAMONOV, Mihail İ.: *Hazar Tarihi: Türkler, Yahudiler ve Ruslar*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2004².

ARUÇI, Muhammed: “Ohri”, *DİA*, XXXIII, 331.

AVCI, Casim: *İslâm Bizans İlişkileri*, İstanbul, 2003.

BİLGİLİ, Ali Sinan: “Tarsus”, *DİA*, XL, 111-114.

⁶² Buna dair daha detaylı bilgi için bkz. Soulis, “The Legacy of Cyril and Methodius to the Southern Slavs”, s. 24-25, 27-28, 31.

BOBČEV, Stephen S.: "Bulgaria Under Tsar Simeon", *Slavonic and East European Review*, VII/21, (1929), s. 621-633.

BOSWORTH, Clifford Edmund: "The City of Tarsus and the Arab-Byzantine Frontiers in Early and Middle 'Abbāsid Times", *Oriens*, XXXIII (1992), s. 268-286.

_____: "Ebn Rosta", *Elr*, VIII, 49-50.

BROOKS, E.W.: "Arabic Lists of the Byzantine Themes", *The Journal of Hellenic Studies*, 21 (1901), s. 67-77.

BROWNING, Robert: "Bulgarian Literature", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, 335-337.

CHRYSOS, Evangelos K.: "The Title Βασιλεὺς Early Byzantine International Relations", *Dumbarton Oaks Papers*, 32 (1978), s. 29-75.

DIETRICH, Ayşe Pamir: *Eski Rusça Dilbilgisi*, İstanbul, 2003.

DVORNIK, Francis: "The Significance of the Missions of Cyril and Methodius", *Slavic Review*, XXIII/2 (1964), s. 195-211.

EBŪ UBEYD el-BEKRİ: *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, I, thk. Cemâl Tulbe, Beyrut, 2003.

ELISSÉEFF, Nikita: "Manzil (In the Central and Western Islamic Lands)", *EF*, VI, 454-456.

FAYDA, Mustafa: "Askalân", *DİA*, III, 487-488.

FEHİR, Géza: *Bulgar Türkleri Tarihi*, çev. Heyet, Ankara, 1999².

GOLDEN, Peter B.: "Al-Sakāliba (The Sakāliba of Northern and Eastern Europe)", *EF*, VIII, 872-878.

_____: "Rūs", *EF*, VIII, 618-628.

GREGORY, Timothy E.: "Demetrias", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, 603-604.

GROT, Yakov Karlovič: *Moraviya i Madyan s Polovinu IX do načala X veka*, Sankt Peterburg, 1881.

HOLLINGSWORTH, Paul A.: "Boris I", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, 310.

_____: "Constantine The Philosopher", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, 507.

_____: "Methodios", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II, 1354.

İBN FADLÂN: *er-Rihle*, çev. ve thk. Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul, 2010.

İBN RÜSTE: *el-A'lâku'n-nefise*, ed. Michael Jan de Goeje, Lugduni Batavorum, 1892.

_____: *el-A'lâku'n-nefise*, thk. Halil el-Mansûr, Beyrut, 1998.

KAZHDAN, Alexander P.: "Boulgarophyon", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, 317.

_____: "Kitros", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II, 1131-1132.

KRAČKOVSKIY, İgnatıy Yulianoviç: *İzbrannıye Soçineniya, Tom. IV: Arabskaya Geografičeskaya Literatura*, Moskva - Leningrad, 1957.

KUNİK, Arist A. - Baron V.R. Rosen: *İzvestiya al-Bekri i Drugih Avtorov o Rusi i Slavyanah*, I, Sankt Petersburg, 1878.

Letopis Nestora, ed. İ. Glazunova, Sankt Petersburg, 1903.

Letopis po ĭpatskomu Spisku, ed. Arheografičeskoj Kommissiy, Sankt Petersburg, 1871.

LOUD, Graham A.: "A Re-examination of the 'Coronation' of Symeon of Bulgaria in 913", *The Journal of Theological Studies*, New Series XXIX/1 (1978), s. 109-120.

MACHÁČEK, Jiří: "Great Moravian State - A Controversy in Central European Medieval Studies", *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, XI/1 (2012), s. 5-26.

MARQUART, Josef: *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge: Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840-940)*, Leipzig, 1903.

MCCORMICK, Michael - Alexander P. Kazhdan: "Basileus", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, 264.

MES'ŪDĪ: *Mürûcû'z-zeheb*, I, thk. 'Afif Nâif Hatum, Beyrut, 2010².

MINORSKY, Vladimir F.: *Hudūd al-'ālam, The Regions of the World*, London, 1937.

MIQUEL, André: "Ibrāhīm b. Ya'kūb al-Isrā'īlī al-Turtūshī", *EF*, III, 991.

MİŞİN, Dimitri E.: *Sakaliba (Slavyane) v ĭslamskom Mire v Ranneye Srednevekove*, Moskva, 2002.

NIKOLOV, Angel: "Making a New Basileus: The Case of Symeon of Bulgaria (893-927) Reconsidered", *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence*, I, ed. M. Salamon - M. Woloszyn - A. Musin - P. Špehar - M. Hardt - M.P. Kruk - A. Sulikowska-Gąska, Kraków - Leipzig - Rzeszów - Warszawa, 2012, s. 101-108.

Novgorodskaya Pervaya Letopis, ed. A.N. Nasonov - M.N. Tihomirov, Moskva - Leningrad, 1950.

OSTROGORSKY, George: *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, Ankara, 1999⁵.

_____: "Zum Reisebericht des Harun-Ibn-Jahja", *Seminarium Kondakovianum*, V (1932), s. 251-257.

ÖGEL, Bahaeddin: *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara, 2003⁵.

ÖZDEMİR, Mehmet: *Endülüs Müslümanları (Medeniyet Tarihi)*, II, Ankara, 1997.

_____: "Ebū Ubeyd el-Bekrī", *DĪA*, X, 247-248.

PAYDAŞ, Kazım: "Emeviler ve Abbasiler Döneminde Önemli Bir Sugūr Şehri Tarsus", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXI/51, (2012), s. 165-200.

RAPOPORT, Semen: "On the Early Slavs. The Narrative of Ibrahim-Ibn-Yakub", *Slavonic and East European Review*, VIII/23 (1929), s. 331-341.

ROSEN, Baron V.R.: *Imperator Vasilij Bolgaroboytsa*, Sankt Peterburg, 1883.

RUNCIMAN, Steven: *A History of the First Bulgarian Empire*, London, 1930.

ŠEVČENKO, Ihor: "Byzantium and the Slavs", *Harvard Ukrainian Studies*, VIII/3-4 (1984), s. 289-303.

SKYLITZES: *Synopsis Historion*, İng. çev. John Wortley, *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*, Cambridge, 2010.

SOULIS, George C.: "The Legacy of Cyril and Methodius to the Southern Slavs", *Dumbarton Oaks Papers*, 19 (1965), s. 19-43.

ŞTEFAN, Ivo: "Great Moravia, Statehood and Archaeology The 'Decline and Fall' of One Early Medieval Polity", *Studien zur Archäologie Europas*, 14 (2011), s. 333-354.

ŞAN, Erman: "Ortaçağ İslâm Kaynaklarında Tuna Bulgarları İçin Kullanılmış Olan Etnonimler (Kronolojik Bir Değerlendirme)", *Belleten*, LXXIX/284 (2015), s. 49-72.

_____ : "İstahri'ye Göre "Rûsların Üç Sınıfı" ve Bunların Üç Şehrinin Yeniden Değerlendirilmesi: Kiev, Novgorod, Birka", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 112, Sayı: 221, İstanbul, 2016, s. 117-134.

ŞEŞEN, Ramazan: *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, 2001².

_____ : *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul, 2016².

TABERİ, Muhammed b. Cerîr: *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, X, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim, Kahire, 1976².

TAŞAĞIL, Ahmet: "Sakâlibe", *DİA*, XXXVI, 3-4.

The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text, ed. ve İng. çev. Samuel H. Cross - Olgerd P. Sherbowitz-Wetzor, Cambridge, 1953.

VASILIEV, Alexander A.: "Harun-ibn-Yahya and his Description of Constantinople", *Seminarium Kondakovianum*, V (1932), s. 149-163.

_____ : "The Second Russian Attack on Constantinople", *Dumbarton Oaks Papers*, 6 (1951), s. 163-225.

VERNADSKY, George: *Political and Diplomatic History of Russia*, Boston, 1936.

WESTBERG, Friedrich: *Kommentariy na Zapisku İbragima İbn-Yakuba o Slavyanah*, Sankt Peterburg, 1903.

Vita S. Clementis, ed. Franciscus Miklosich, Vindobonae, 1847.

YÂKÛT el-HAMEVÎ: *Mu'cemü'l-büldân*, III, [nşr. yk.], Beyrut, 1977.

YAZILITAŞ, Nihat: "Fâtımî Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 18 (2005), s. 189-210.

YÜCEL, Muallâ Uydu: *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara, 2007.

ZUCKERMAN, Constantin: "On the Titles and Office of the Byzantine Βασιλευς", *Travaux et Mémoires*, 16 (2010), s. 865-890.